
Mirjana ULE*

IDENTITETNI IZZIVI V ČASU TRANZICIJE; AMBIVALENTNOST V SODOBNI SOCIALNI/ NACIONALNI IDENTITETI SLOVENCEV IN SLOVENK**

Povzetek. V članku s pomočjo teoretske analize in konceptualizacije identitete ter primerjalnih podatkov raziskav javnega mnenja analiziramo in interpretiramo spremembe nacionalne identitete prebivalcev in prebivalk Slovenije v zadnjih dvajsetih letih. Primerjalna analiza raziskav javnega mnenja je pokazala, da je odnos do nacionalne identitete po večini pogojen, ne pa brezpogojen. Povezan je z oceno delovanja političnega in ekonomskega sistema, zlasti z ocenami stopnje demokracije, gospodarske uspešnosti, socialne pravičnosti, socialne varnosti in stopnje egalitarnosti. To pomeni, da so anketirani pripravljene braniti realne ali simbolne dosežke slovenstva le tedaj in toliko, kolikor ta obramba prispeva k zagotavljanju osnovnih pogojev navedenih družbenih dosežkov. To kaže, da večina anketiranih in tudi večina slovenske populacije zavrača pretežno emocionalne in nereflektirane predstave o slovenstvu in slovenski državi.

Ključni pojmi: identiteta, nacionalna navezanost, socialna distanca

Uvod

Nacionalna identiteta je ena velikih zgodb, je pa tudi ena od kolektivnih identitet, ki je v klasični moderni predstavljal širši okvir za identitete posameznikov. Je toliko pomembnejša za ljudi, kolikor bolj se »zgodba naroda« prepleta z »zgodbami posameznikov«. To je zlasti aktualno v prelomnih zgodovinskih trenutkih, kjer se obenem zastavlja tako vprašanje obstoja posameznikov kot tudi obstoja pomembnih kolektivitet. Nacionalna identiteta je zelo ambivalenten fenomen in to se je potrdilo v celotnem dvajsetem stoletju. Močna in upravičena obrambna drža naroda v odnosu do različnih zunanjih pritiskov se lahko v hipu sprevrže v neupravičeno in agresivno držo do

* Dr. Mirjana Ule, redna profesorica na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

morebitnih etničnih in nacionalnih manjšin na ozemlju danega naroda. To je nevarnost nacionalizma kot sprevržene politike »obrambe« nacionalne identitete. Nacionalizem je hotenje po avtoritarni homogenizaciji lastnega naroda in reševanju nacionalnih kriz na račun drugih narodov ali etničnih skupin. Nacionalizem kot politična ideologija političnih voditeljev naroda se pogosto lepi na reakcijo določene etnične skupnosti v krizi ali pod pritiski od zunaj.

Povezovanje nacionalizma in obrambe lastnega naroda je pogosto zlasti zato, ker je simbolna mreža nacionalnih identitet praviloma stkana iz mitoloških, ideoloških in iluzornih sestavin, ki so izvor tako emancipacijskih kot regresivnih individualnih in skupinskih vedenjskih oblik. Mešanje emancipatornih in regresivnih socialnih potencialov v diskurzih in simbolih nacionalnih identitet je pogosto ideološka opora nacionalističnih teorij in političnih praks. Zato je nacionalizem, vsaj v sodobnih družbenih odnosih in razmerah, kontraproduktiven pojav, ki škodi nacionalni identiteti, saj predstavlja nasprotje temeljnemu načelom poindustrijske moderne: demokratični in pluralni civilni družbi, relativno osamosvojenim družbenim podsistemom, multikulturalizmu, individualizaciji življenjskih stilov, decentralizaciji upravljanja in komuniciranja ter odločilni vlogi kulturnega kapitala (znanje, informacije, izobrazba, kultura) v formiranju socialnih identitet.¹

V članku bomo s pomočjo teoretske analize in konceptualizacije identitete ter primerjalnih podatkov raziskav javnega mnenja analizirali in interpretirali značilnosti in spremembe nacionalne oz. socialnih orientacij prebivalcev in prebivalk Slovenije v zadnjih dvajsetih letih, ki jih označujemo kot tranzicijski čas v Sloveniji. Ugotavljali bomo, kakšne so njihove temeljne držbe, ki jih v javnem diskurzu pogosto opisujemo kot socialni značaj ali socialna/nacionalna identiteta. Predpostavljamo, da rezultati ekonomske, politične in socialne tranzicije delujejo v različnih smereh – tako združevalno kot razdruževalno. Predpostavljamo tudi, da poleg tranzicijskih procesov na spremembo nacionalnih in socialnih identitet vplivajo tudi (dez) integracijski procesi v širšem evropskem prostoru, ki potekajo vzporedno s slovensko tranzicijo.

¹ Značilnost nacionalističnih strategij je takšna homogenizacija etnične skupnosti, ki uvaja nedemokratične socialne odnose v skupnosti in zatira manjšinske etnične, verske in socialne skupine. Po Bloomovem mnenju homogenizacija kulture pomaga predvsem pri vertikalni socialni mobilnosti populacije iz periferije v razvitejše centre, ne pripomore pa bistveno k oblikovanju nacionalne identitete in nacionalne države. Za sodobno »gradnjo narodov« (nation-building) je po njegovem dobra pluralna etnična politika. Ta ponuja državljanom predvsem dobro organizacijo izobraževanja, ki upošteva lokalne ali regionalne avtoritete. Takšna politika ne napada lokalnih, kulturnih ali religioznih simbolov, ampak podpira lokalne kulture (Bloom, 1993: 146).

Značilnosti in konceptualizacije nacionalne/socialne identitete

S pojmom (socialna) identiteta razlagamo dileme v procesih družbenega umeščanja posameznikov ali skupin. Kolikor bolj je to umeščanje problematično, negotovo, ambivalentno, toliko bolj poudarjeno in obenem problematizirano je razpravljanje o identiteti (Giddens, 1991; Hall in du Gay, 1996). Identiteta je neločljivo povezana s socialnimi interakcijami med ljudmi, z medsebojnimi pripisovanji, pričakovanji in vsakdanjimi dejavnostmi, v katerih človek oblikuje in doživlja svojo življenjsko zgodbo kot povezano in smiselno celoto. Identiteta je tako v prvi vrsti relativno trajen socialni sistem človeka, ki je pomenljiv tako zanj in za druge ljudi, s katerimi prihaja v stik (Ule, 2000). Identiteta je soglasje definicij, namreč relativno in začasno ujemanje posameznikovih samopodob, ki jih nanj naslavlja družbeno okolje. Identiteta je rezultat družbenih pogajanj, je družbeni konstrukt.

Identitete kot polja identifikacij in razlikovanj niso le socialni konteksti umeščanja posameznika v družbo, odnosov do drugih ljudi, strategij delovanja, temveč se utelesijo v človeku, v njegovih duševnih lastnostih, v osebni etiki, vrednotenju in delovanju. Čeprav nas izraz identiteta napeljuje na nek dosežek, ki daje prednost identificiranju, uresničenju želja in sprejemanju pripisovanj ter pričakovanj, je v resnici prav nasprotno; šele izkušnja neidentičnega, s čimer mislimo na ves spekter razlikovanj, od medosebni in medskupinskih razlik, sploh omogoča »identično« in s tem identiteto. Stuart Hall je takole izrazil to spoznanje: *»Identiteta je strukturirana reprezentacija, ki lahko doseže svoj izraz skozi ozko oko negativnega. Mora iti skozi šivankino uho drugega, preden se lahko konstituira«* (Hall, 1991: 21).

Dejavnost identificiranja je vedno preprežena z razlikami in neujevanji. Identifikacija poteka na ozadju določenih skupno deljenih oznak, skupnega izvora, s skupnim idealom ter vključuje določeno solidarnost in zvestobo posameznika tem osebam, skupinam in idealom. Kot poudarja Stuart Hall, tudi to ni noben naravni proces, temveč družbena konstrukcija. Identifikacija se nikoli ne zaključi – je vedno v procesu (Hall, 1994). Identifikacijo vedno lahko pridobimo ali izgubimo, ohranimo ali zavržemo. Zato je identifikacija nekaj pogojnega in kontingentnega (Heelas et al., 1995). Identifikacija tudi ne zavrže razlik, iz katerih je zrasla. Videz totalne stolpljenosti subjekta z nečim je le fantazma inkorporacije. Je označevalna praksa in s tem podvržena procesu, ki ga Jacques Derrida imenuje *»la différance«* (Derrida, 1994). To pomeni, da identifikacija nastaja v odnosu posameznika s simbolnim Drugim, z nečim, kar on ni oz. kar mu manjka, vendar je zanj konstitutivno. Identifikacija sloni na fantazmi, projekciji in idealizaciji. Objekt identifikacije je lahko nekaj, kar ljubimo, ali nekaj, kar sovražimo (Ule, 2000). Pogosto potegnemo reprezentacijo objekta nazaj v nezavedno, tako da postane nekakšen nezaveden del sebstva.

V svojem razvoju lahko identiteta deluje kot točka identifikacije in navezanosti le zato, ker nekaj izključuje, pušča zunaj sebe, zavrača. Vsaka identiteta ima svoj rob, eksces, nekaj več, česar ne more integrirati. Enotnost oz. notranja homogenost identitete zato ni kako naravno dejstvo, temveč je družbeno in diskurzivno konstruirana s pomočjo zaprtja. Vsako imenovanje kake identitete nujno vleče s seboj – pa čeprav po tihem in neizgovorjeno – neko drugo in drugačno, nekaj, kar izključuje. Zato afirmacije (socialnih) identitet gradijo na izključitvah nečesa in na hierarhiji moči, običajno na hierarhiji med dvema poloma, npr. moški-ženska, domačini-tujci, bogati-revni idr. Enote, ki jih proglašajo identitete, se dejansko konstruirajo v igri moči in izključitev (Ule, 2000). Zato Hall (1994) uporablja izraz identiteta za točko srečanja, za črto šiva med diskurzi in praksami, ki nas skušajo interperilirati kot subjekte, ki nas pozivajo na mesto kot družbene subjekte posameznih praks ter med procesi, ki proizvajajo subjektnost in nas konstruirajo kot subjekte, ki lahko govorijo.

Identiteta torej ni predvsem dosežek posameznika, ampak je mesto v strukturi družbenih konstrukcij, ki ga zasedeta posameznik ali posameznica, ko se prepoznata kot subjekta socialnih dejavnosti in kot člana določene družbe in kulture. Raziskave o oblikovanju identitete kažejo, da le majhen del pri določanju tega mesta odpade na prizadevanja posameznika ali posameznice (Jenkins, 1996; Bauman, 2004). Na oblikovanje identitete deluje predvsem simbolni oz. diskurzivni red, ki ga človek nezavedno in na videz spontano sprejema kot nevprašljivo ozadje svojega delovanja in razumevanja sveta. Socialna/nacionalna identiteta je podvržena radikalni zgodovinskosti, je torej stalno v spreminjanju in transformaciji. Razprave o identiteti moramo zato umestiti v vse tiste zgodovinsko specifične procese in prakse, ki zmotijo relativno utrjen značaj skupnosti. Danes so to predvsem procesi globalizacije ter procesi pospešenih migracij, ki so postali globalni pojav tako imenovanega postkolonialnega sveta, ki sodoločajo pozno moderno (Agamben, 1993; Beck in Grande, 2010). Z analizo teh temeljnih procesov lahko razložimo in reflektiramo ambivalentnost sodobnih življenjskih razmer.

Vodilni svetovni teoretiki in analitiki soglasno ugotavljajo vrsto sprememb v zadnjih desetletjih, ki so povzročile temeljit pretres v identitetnih strukturah, v procesih subjektiviranja in procesih družbenega umeščanja posameznikov, ki ga prinaša s seboj splet zgodovinskih in družbenih sprememb v pozni moderni (Bauman, 2006; Beck, 2009). Vzporedno s spremembami subjektiviranja in individualnih življenjskih usmeritev so se zgodile velike spremembe na ravni skupnostnega in družbenega življenja. Predvsem so se porušila ali vsaj močno načela obzidja družbenih tradicij in samorazumljivosti, ki so upravljala z vsakdanjim redom stvari, npr. klasična ureditev spolnih in medgeneracijskih razmerij ter razmerja med javnim in zasebnim. Ureditev odnosov med spoloma, vzgoja otrok ali seksualnost

so postale teme političnih razprav, zasebno je postalo politično. Vse to je posledično privedlo do spremembe odnosa do velikih zgodb, metazgodb, ki so urejevale in bistveno vplivale na individualne identitetne zgodbe, npr. do religije, politike, nacije idr.

Velike zgodbe in utopije so imele v vsej novejši zgodovini pomembno vlogo. Temeljile so na različnih oblikah zasidranja človeka v kozmosu in v zgodovini; bile so *konstituens* smisla in so ljudem dajale občutek trdne in stabilne identitete. Tvorile so podlago, kontekst, na katerem so posamezniki napeli in konstruirali svoje posamezne identitetne zgodbe. Zato so bile te zgodbe tudi tako pomemben del ne samo skupinskih, nacionalnih, religioznih, političnih identitet, ampak so bile tudi podlaga posamičnih osebnih identitet in struktur sebstva (Taylor, 1992). Zato so ljudje te zgodbe v skupnem zgodovinskem spominu ohranjali, pripovedovali, modificirali in mitologizirali. To je bil tudi pomemben del vsakdanjih diskurzivnih praks in socializacijskih učinkov na ljudi.

V primerjavi z dominacijo klasičnih velikih zgodb je za sodobno življenje značilno, da nobena od teh zgodb ne dominira nad drugimi, temveč se z drugimi prepleta, ali še bolje, posamezniki vse bolj po svoje in nepredvidljivo reorganizirajo in na novo sestavljajo posamezne sestavine teh zgodb v sebi primerne identitetne kolaže, ki se jim ne čutijo trajno zavezani, temveč tako rekoč le do naslednje priložnosti (Keupp, 1998; Ule, 2000). Ob tem, da se ima recimo nekdo za Slovenca, ga npr. prav nič ne ovira, da bi se ne imel še malo za Balkanca, Srednjeevropejca, za člana katere koli sodobne globalne subkulture idr. Vse te identifikacije, ki niti niso identitete in to tudi nočejo biti, živijo v istem posamezniku ali posameznici druga ob drugi, brez jasnih hierarhij.

Identiteta je danes zato prej celoten sistem vseh teh partikularnih identifikacij in diferenciacij, s katero človek stopa v sodobni mediiran trg identitet, kot pa katera koli od fiksnih določil, vlog, tradicij, utopij, ki jih morda začasno upošteva in spoštuje. Socialna/nacionalna identiteta ni bila nikoli poenotena in je v pozni moderni neznansko fragmentirana in razdrobljena, večkratno konstruirana z različnimi, pogosto nasprotujočimi si diskurzi, praksami in socialnimi položaji (Ule, 2000). Proces oblikovanja sodobnega identitetnega aparata je torej globok in tudi boleč. Spreminja oblike kolektivitet, mediiran trg skupnosti, ideologije, ki te skupnosti in tudi posameznike v njih oblikujejo.

Značilnosti (pre)oblikovanja nacionalne/socialne identitete v tranzicijskem času v Sloveniji

V zadnjih dveh desetletjih smo bili v Sloveniji soočeni na eni strani z vrsto tranzicijskih procesov: najprej z oblikovanjem lastne države, ki se je vsaj v

devetdesetih letih utemeljevala na močnem nacionalnem čustvu s poudarjanjem »nacionalnega interesa« v skupnostnem, političnem preoblikovanju, s pogosto diferenciacijo od »Neslovencev«. Nacionalni sentiment se je vpletel tudi v ekonomski razvoj, saj je politična promocija nacionalnega interesa v devetdesetih letih ustavila internacionalizacijo gospodarskega razvoja in pravzaprav tudi omogočila netransparentno kopičenje gospodarske moči v novo *ad hoc* nastali gospodarski in politični eliti. Poleg nacionalne/državne tranzicije sta se dogajali še politična tranzicija v večstrankarski sistem in ekonomska tranzicija s pospešenim uvajanjem neoliberalnega kapitalizma. Zato nas zanima, kako so prebivalci in prebivalke v Sloveniji v zadnjih dvajsetih letih reagirali na temeljne tranzicijske spremembe v Sloveniji oz. če se je in kako se je spremenil odnos do velikih identitetnih zgodb oz. projektov. Zanima nas, kako se te spremembe – na eni strani reaktivacija skupnostne nacionalne identitete in na drugi strani razkrajanje skupnostnih egalitarnih sistemov, ki so bili značilni za socialistični družbeni sistem ter uvajanje individualistične tržno in profitno/tekmovalno orientirane družbe, – kažejo v nekaterih temeljnih kazalcih socialne/nacionalne identitete.

Preverjali bomo spremembe v nacionalni orientaciji in nacionalni navezanosti ter odnosu do priseljencev, spremembe v vrednotenju velikih socialnih sistemov, kot so narod, politika, vera, demokracija, kapitalizem, socialna (ne)enakost. Pri analizi teh dogajanj se bomo oprli na podatke raziskav javnega mnenja v različnih časovnih točkah v tranzicijskem obdobju. V članku primerjamo agregatne podatke v treh časovnih točkah: leta 1994, ko smo se začeli udomačevati v lastni državi; leta 2003, ko smo z ugodnimi kazalci gospodarskega in političnega razvoja vstopali v Evropsko unijo, in leta 2013, ko se soočamo z ekonomsko krizo. Raziskave javnega mnenja, ki jih že več kot 45 let izvaja Center za raziskovanje javnega mnenja na Fakulteti za družbene vede, nam ravno na daljši časovni rok omogočajo izjemno analizo orientacij, trendov in sprememb javnomnenjskega telesa v Sloveniji (Toš, 2004; Toš, 2009; SJM, 2013).

Spremembe v stopnji nacionalne navezanosti

Najprej nas zanima, kako se je v zadnjih dveh desetletjih spreminjala socialna/nacionalna navezanost. V času tranzicijskih sprememb v devetdesetih letih se je namreč moral večji del prebivalcev in prebivalk Slovenije v razmeroma kratkem času preusmeriti od prejšnjega jugoslovanskega državnega prostora na precej ožji slovenski državni prostor. To je terjalo kar precej zastranitev in pretematizacij, npr. zato, da smo svoj socialni in duhovni kozmos preusmerili od večetnične, večreligiozne, večkulturne in tudi politično heterogene federativno urejene skupne države k etnično, kulturno, religiozno in politično razmeroma homogeni državi. To je povzročilo

večjo legitimizacijo tradicionalno domačijskih predstav in vrednot naroda, nacionalne skupnosti, identitete in zaprtosti. Z vstopom v EU se je prostor identifikacije zopet razprl.

Kako so te tranzicijske spremembe vplivale na občutke socialne navezanosti, kaže spodnja tabela, ki preverja navezanost na kraj bivanja, regijo, Slovenijo in Evropo v treh časovnih obdobjih – v obdobju homogenizacije nove državne skupnosti, v obdobju vstopanja v evropske integracije in v obdobju ekonomske krize.

Tabela 1: KAKO SE ČUTITE NAVEZANI NA ...

	Leto	Zelo navezan	Srednje navezan	Malo ali nič navezan	Ne vem
Vaš kraj ali mesto	1994	32,4%	49,4%	17,6%	0,7%
	2003	47,8%	40,5%	11,4%	0,3%
	2013	40,4%	41,1%	18,3%	0,3%
Vašo regijo	1994	28,6%	48,2%	21,1%	2,2%
	2003	36,0%	46,1%	17,1%	0,8%
	2013	33,0%	43,8%	22,7%	0,6%
Slovenijo	1994	48,8%	43,3%	7,0%	1,0%
	2003	46,6%	47,8%	5,5%	0,2%
	2013	35,8%	43,1%	20,4%	0,7%
Evropo	1994	22,9%	41,8%	28,7%	6,6%
	2003	20,5%	44,0%	29,4%	3,3%
	2013	13,1%	36,0%	47,5%	3,5%

Vir: SJM, 2013.

Rezultati kažejo dokaj močno stopnjo navezanosti na vse enote, zajete v vprašanju. Ta navezanost se v času tudi bistveno ne spreminja, vendar pa analiza dveh desetletij kaže nekatere značilne tendence. Leta 1994 je bila najmočnejša, skoraj plebiscitarna navezanost na Slovenijo. Samo en odstotek javnomnenjskih anketirancev se sploh ni čutilo navezanih na Slovenijo. Nekoliko manjša je bila navezanost na kraj ali regijo bivanja, najmanjša (čepprav še vedno dokaj visoka) pa je bila navezanost na Evropo. Podatki iz leta 2003 so podobni. Do obrata je prišlo v letu 2013; zmanjšala se je navezanost na Slovenijo in predvsem na Evropo, nekoliko pa se je okrepila navezanost na kraj. Ta podatek je lahko posledica gospodarske krize in razočaranja nad trendi razvoja v Sloveniji in Evropi, lahko pa je tudi normalizacije nacionalne navezanosti in večanja pomena partikularnih zgodb pri formiranju socialne/nacionalne navezanosti in identitete. Če je to res, je to pomemben vidik normalizacije nacionalne identitete. Analiza po osnovnih demografskih kazalcih ne kaže razlik med kategorijami prebivalcev in prebivalk. Tako ni razlik po spolu in niti po izobrazbi. Primerjava podatkov med različnimi

starostnimi skupinami pokaže, da navezanost na vseh dimenzijah s starostjo raste; predvsem starostna kohorta do 30 let kaže manjšo stopnjo navezanosti predvsem na kraj, na Slovenijo in tudi na Evropo. Slika se delno obrne leta 2013, kjer se pri mlajših kategorijah okrepi navezanost na Evropo, predvsem pa na svet. Ta podatek kaže, da se navezanost s starostjo poveča, da pa predvsem v zadnjem času mladi svojo navezanost na Slovenijo dopolnjujejo z navezanostjo na Evropo in svet.

Nacionalizem, patriotizem ali kritična distanca do Slovenije?

Določena stopnja nacionalne/državlanske orientacije (patriotizem) je nujni pogoj za obstoj nacionalne/državne skupnosti. Normalna stopnja sodobne navezanosti naj bi bila kritična do pojavov, ki so v nasprotju s sodobno demokratično skupnostjo, ki temelji na spoštovanju pravic vsakega državljan in spoštovanju osnovne etike skupnostnega delovanja. Vsaka orientacija, ki je slepa za negativne pojave v lastni skupnosti (etnocentrizem) in ki izpostavlja večvrednost lastne skupnosti nasproti drugim, onemogoča racionalno presojo in je podlaga za formiranje antidemokratske orientacije, ki je sestavni del avtoritarnih osebnosti (Adorno et al., 1950). Kakšna je torej kvaliteta nacionalne/državlanske orientacije v dveh desetletjih v javnem mnenju v Sloveniji?

Tabela 2: V KOLIKŠNI MERI SOGLAŠATE ALI NE SOGLAŠATE Z NASLEDNJI MI TRDITVAMI?

	Leto	Soglašam	Niti-niti	Ne soglašam
Raje sem slovenski državljan kot pa državljan katere koli druge države.	1994	75,5 %	12,2 %	8,8 %
	2003	70,0 %	15,5 %	13,9 %
	2013	59,2 %	22,7 %	14,4 %
Ljudje bi morali podpirati svojo državo, tudi če v čem nima prav.	1994	51,8 %	14,6 %	29,6 %
	2003	49,3 %	19,6 %	29,0 %
	2013	39,2 %	21,3 %	36,7 %
Obstajajo določene stvari v zvezi z današnjo Slovenijo, zaradi katerih se je sramujem.	1994	31,7 %	16,1 %	42,9 %
	2003	27,1 %	19,7 %	51,1 %
	2013	59,1 %	16,8 %	21,2 %
Na splošno je Slovenija boljša kot večina drugih držav.	1994	25,6 %	24,9 %	41,6 %
	2003	29,2 %	31,2 %	37,0 %
	2013	16,7 %	35,2 %	44,8 %
Pogosto nisem tako ponosen na Slovenijo, kot bi rad bil.	2003	43,6 %	25,9 %	28,0 %
	2013	64,4 %	20,7 %	12,9 %

Vir: SJM, 2013.

Prva in druga trditev (*»Slovenija je boljša kot večina drugih držav«, »Ljudje bi morali podpirati svojo državo, tudi če v čem nima prav«*) vsebujeta nekritičen, celo izključevalen diskurz in se nagibata k nekritični in šovinistični nacionalni drži. Javno mnenje v vseh treh časovnih obdobjih jih večinsko ne podpira, čeprav jih tudi popolnoma ne zavrača. Se pa podpora tem nekritičnim nacionalističnim tendencam v času zmanjšuje. Dokaj močno nacionalno orientacijo nakazujeta tretja in četrta trditev (*»Raje sem slovenski državljani ...«, »Svet bi bil boljši, če bi bili ljudje iz drugih držav bolj podobni Slovencem«*). Zanimivo pa je, da se je močno soglašanje s trditvijo, da *»Sem raje slovenski državljani kot državljani katere koli druge države«* v letu 2013 skoraj prepolovilo. Zelo pa se je v zadnjem desetletju povečala kritična distanca do Slovenije. S trditvijo *»Pogosto nisem tako ponosen na Slovenijo, kot bi rad bil«* je na primer leta 1994 soglašalo 43 % anketiranih, v letu 2013 pa že 64 %. Podobno je z drugo trditvijo *»Obstajajo določene stvari v zvezi z današnjo Slovenijo, zaradi katerih se je sramujem«*; leta 1994 je s to trditvijo soglašalo 31 % anketiranih, leta 2013 pa že 60 %. Vse to kaže, da anketiranci podpirajo patriotizem in večinoma zavračajo nacionalizem, vse bolj občutljivi pa so na negativne dogodke v Sloveniji. Tudi tu gre za konsenzualne odgovore ne glede na spol, starost ali izobrazbo anketiranih.

Najpomembnejše pri oceni *»Da bi nekdo lahko bil pravi Slovenec/Slovenka ...«* je za anketirane jezik (da zna govoriti slovensko), občutek pripadnosti (da se nekdo čuti državljani Slovenije) in državljanstvo. Pri vseh kriterijih se kaže težnja k padcu njihove pomembnosti v letih od 1994 do 2013. Najmanj pomembni znaki nacionalne identitete so (katoliška) vera in predniki, rojeni v Sloveniji. Za kriterije *»blut und boden«* se torej zavzema vse manj anketiranih v Sloveniji. To kaže na upadanje pomena tradicionalnih markerjev slovenske nacionalne identitete in na odsotnost potrebe po povzdigovanju slovenske nacionalne identitete nad druge vidike socialne identitete slovenskih državljanov.

Odnos do priseljencev v Sloveniji

Sleherna oblika identitete je socialna institucija, ki je vedno povezana s čustvi, npr. s čustvom solidarnosti med člani iste socialne skupine, s tekmovalnostjo med posamezniki in skupinami idr. Čustva zaznamujejo odnose med ljudmi bolj kot vse besede in znaki. To velja tudi za identiteto (Greenwood, 1994). Brez gojenja solidarnosti, medsebojne navezanosti in sprejetosti otopi in ugasne še tako močna zavezanost kakršni koli kolektivni identiteti. Zmes pozitivnih in negativnih čustev je značilna za izražanje močnih kolektivnih identitet (Ule, 2009). Toplim čustvom navezanosti navadno tesno za petami sledijo mrzla čustva prestiža ali celo prezira do drugih. Na teh čustvih običajno temeljijo predsodki do drugih in drugačnih.

Z delitvijo na Slovence in Neslovence smo se tudi v javnem političnem in medijskem diskurzu soočali predvsem v devetdesetih letih. Ta pojav je dobro znan v socialni psihologiji in izhaja iz socialne kategorizacije. Skupina, ki mora na novo določiti svojo socialno identiteto, ostreje razmejuje med seboj in drugimi skupinami kot skupina, ki je že trdno zasidrana v nekem socialnem prostoru. Poostreno socialno razmejevanje po eni strani skupino notranje homogenizira, po drugi strani pa izloča manjšine, ki bi lahko motile samopodobo članov skupine (Ule, 2009). Zato smo celo v raziskavah mladih v devetdesetih letih zaznali povečano socialno distanco do vseh drugih in drugačnih. Največjo distanco smo zaznali do pripadnikov narodnosti bivše Jugoslavije. Pomemben izraz in znak začetnega šovinizma je bil tudi primer »izbrisanih«, zlasti odmeven molk na vseh ravneh (razen v nekaterih organizacijah kritične civilne družbe) v prvih petih letih po osamosvojitvi.

Tabela 3: V KOLIKŠNI MERI SOGLAŠATE ALI NE SOGLAŠATE Z NASLEDNJI MI TRDITVAMI?

	Leto	Soglašam	Niti-niti	Ne soglašam	Ne vem, b.o.
Zaradi priseljencev se povečuje število kaznivih dejanj.	1994	53,8%	16,8%	20,6%	8,8%
	2003	52,0%	19,2%	25,5%	3,2%
	2013	44,0%	23,4%	28,0%	4,7%
Priseljenci na splošno koristijo slovenskemu gospodarstvu.	1994	18,9%	23,6%	46,4%	11,1%
	2003	29,7%	32,7%	33,3%	4,3%
	2013	37,5%	33,4%	24,0%	5,3%
Priseljenci zasedajo delovna mesta ljudem, ki so bili rojeni v Sloveniji.	1994	55,9%	17,9%	19,5%	6,8%
	2003	46,6%	21,0%	29,4%	3,0%
	2013	39,8%	25,6%	31,8%	2,7%
V Sloveniji bi morali uvesti strožje ukrepe za pregon ilegalnih priseljencev.	1994	84,2%	6,1%	2,5%	7,1%
	2003	76,2%	12,4%	7,6%	3,9%
	2013	62,1%	16,6%	12,4%	8,9%

Vir: SJM, 2013.

V Tabeli 3 prikazujemo štiri različne trditve o odnosu do priseljencev. Iz odgovorov je razvidno, kakšna so bila izključevalna mnenja o priseljenicah. Najmočneje so anketirani soglašali s trditvijo, da bi »*morali v Sloveniji uvesti strožje ukrepe za pregon ilegalnih priseljencev*«, v letu 1994, v času vojne na Balkanu. Kar 50 % anketiranih je močno soglašalo s to trditvijo in samo 0,2 % (!) sploh ni soglašalo. Močno soglašanje se je leta 2013 več kot prepolovilo, padlo je na 21 %. Še vedno pa samo 1,7 % anketiranih sploh ne soglašajo s to trditvijo. Tudi z zelo skrajno trditvijo, da se »*zaradi priseljencev povečuje število kaznivih dejanj*«, je dokaj visoko soglasje. Samo 3,6 % anketiranih leta 1994 sploh ni soglašalo s to trditvijo. Leta 2013 se je

odstotek nesoglasja s to trditvijo povečal na 6%. Na drugi strani pa je šibko strinjanje s trditvijo, da priseljenci koristijo slovenskemu gospodarstvu. Iz tega sklepamo, da je postal odnos do priseljencev manj pomembna tema za opredeljevanje do slovenstva ali slovenske države, še manj pa kak simbolni označevalec slovenske nacionalne identitete. S tem pa ni rečeno, da v kakih ostrejših kriznih razmerah za del slovenske populacije ta tema ne bi znova postala pomembna in bi se pojavile tudi zahteve po strožjem obravnavanju ali zavračanju priseljencev.

Leta 1994 je bilo močno prisotno tudi mnenje, da je treba število priseljencev zmanjšati. Kar 60% anketiranih je menilo, da jih je treba močno ali nekoliko zmanjšati. Ta odstotek se je v letu 2013 zmanjšal na 22,8%. Res pa je, da nizek odstotek tistih anketiranih, ki menijo, da je treba število priseljencev zmanjšati, še ne pomeni, da velik delež anketiranih ne bi podprl morebitnega preprečevanja priseljivanja, zlasti če bi priseljenci prihajali iz »tveganih« območij.²

Odnos do pomembnih simbolnih sistemov družbe in države

Nacionalna identiteta se v sodobnih državah praviloma potrjuje ali razgrajuje s pozitivnim ali z negativnim odnosom do simbolnih sistemov slovenske družbe in države, ki so pomembni za primerjave med državami v sodobnem globaliziranem svetu. V slovenskem primeru imajo takšno vlogo npr. stopnja demokracije in socialne pravičnosti v Sloveniji, vpliv Slovenije v svetu, njeni gospodarski dosežki, znanstveni in tehnološki dosežki, športni dosežki ipd. Kot kažejo podatki v spodnji tabeli, se tudi v odnosu do simbolnih sistemov družbe in države povečuje kritičen odnos. Anketirani so bili vprašani, kako ponosni so na delovanje demokracije v Sloveniji, na politični vpliv Slovenije v svetu, na njene gospodarske dosežke, na znanost in tehnološki razvoj, na sistem socialne varnosti, na pravično in enakopravno obravnavo vseh skupin v družbi.

Podatki v Tabeli 4 kažejo, da so anketiranci najbolj kritični do delovanja demokracije v Sloveniji in političnega vpliva Slovenije v svetu. Ta kritičnost se je v letu 2013 zelo povečala. Če je bilo leta 1994 na delovanje demokracije ponosnih 19% anketiranih, je ta odstotek v letu 2013 padel na 7%. Podobno je upadel ponos na politični vpliv Slovenije v svetu. Leta 1994 je bilo na ta vpliv ponosnih 25% anketiranih, leta 2003 celo 32%. Leta 2013 pa je ta odstotek padel na 8%. Relativno stabilen v času je odnos do gospodarskih dosežkov. Tretjina do četrtnina anketiranih je ponosnih na te dosežke. Zanimivo pa je, da so anketirani poleg športnih dosežkov najbolj ponosni na znanstvene in tehnološke dosežke ter da se je ponos na te dosežke v času zelo povečal.

² Članek je bil pripravljen leta 2014 pred množičnim begunskim valom v Evropo prek Slovenije.

Na te dosežke je ponosnih kar 70% anketiranih v letu 2013. Zanimivo je, da ni nikakršnih razlik med različnimi starostnimi skupinami ter tudi ne po spolu in izobrazbi. Očitno se identifikacija pomika iz tradicionalnih simbolnih sistemov, kot so delovanje političnega sistema, na sodobne sisteme, ki so bolj individualizirani in povezani z močjo ter ustvarjalnimi dosežki posameznikov in ne toliko s sistemom kot celote, in to v vseh starostnih skupinah.

Tabela 4: KAKO PONOSNI STE NA NAŠTETE STVARI V ZVEZI S SLOVENIJO?

	Leto	Sem ponosen/na	Nisem ponosen/na	Ne vem
Na način delovanja demokracije v Sloveniji	1994	18,8%	69,7%	11,6%
	2003	26,3%	68,5%	5,1%
	2013	7,1%	88,7%	4,3%
Na politični vpliv Slovenije v svetu	1994	24,9%	60,5%	14,6%
	2003	32,0%	60,6%	7,4%
	2013	8,2%	83,0%	8,8%
Na slovenske gospodarske dosežke	1994	31,2%	59,9%	9,0%
	2003	43,9%	50,1%	6,1%
	2013	28,3%	66,7%	5,1%
Na njen sistem socialne varnosti	1994	26,9%	62,3%	10,8%
	2003	33,9%	63,3%	3,8%
	2013	27,9%	69,2%	2,9%
Na njene znanstvene in tehnološke dosežke	1994	53,1%	29,4%	17,6%
	2003	59,7%	32,1%	8,4%
	2013	70,7%	22,8%	6,5%
Na pravično in enakopravno obravnavo vseh skupin v družbi	1994	35,2%	49,8%	15,1%
	2003	34,4%	60,1%	5,5%
	2013	22,1%	73,4%	4,6%

Vir: SJM, 2013.

Anketirani so kritični do socialne pravičnosti v družbi. Ponos na pravično in enakopravno obravnavo vseh skupin v družbi je padel s 35% v letu 1994 na 21% v letu 2013. Podobno narašča tudi kritična zavest o sistemu socialne varnosti v Sloveniji. Če upoštevamo prejšnje ugotovitve o tesnem povezovanju pozitivnih predstav o nacionalni identiteti, socialni pravičnosti in egalitarnosti pri anketirancih, lahko sklepamo, da je sodobna slovenska nacionalna identiteta predvsem učinek socialnih in šele potem narodnostno-političnih dejavnosti in dosežkov. Obenem pa tudi govori o prevladujočem socialnem značaju v Sloveniji, ki je občutljiv za socialno neenakost in večanje socialne diferenciacije ter vse negativne procese, povezane s tem. Potrjujejo jih tudi druge ocene anketirancev o socialni diferenciaciji v Sloveniji, ki kažejo na precejšno mero egalitarne naravnosti javnomnenjskega telesa.

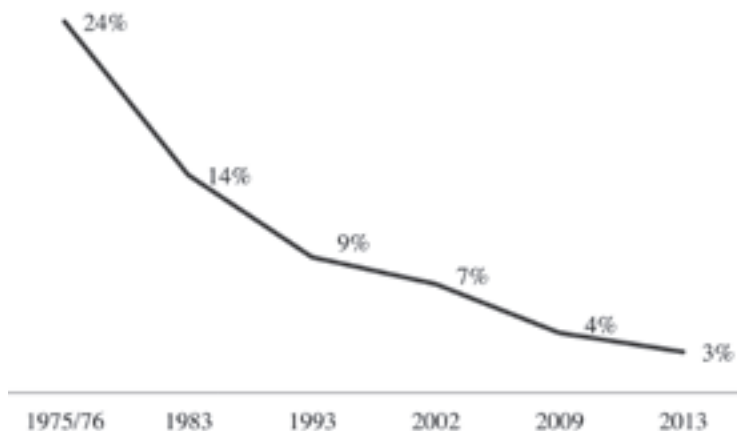
Tabela 5: ALI MISLITE, DA BI BILO TREBA RAZLIKE V OSEBNIH DOHODKIH V SLOVENIJI POVEČATI, ZMANJŠATI ALI ODPRAVITI, ALI PA SO TAKE RAZLIKE, KAKRŠNE SO SEDAJ, PRIMERNE?

	1975	1983	1993	2002	2009	2013
Razlike naj se povečajo.	5%	11%	8%	7%	2%	2%
Sedanje razlike so primerne.	24%	14%	9%	7%	4%	3%
Razlike naj se zmanjšajo.	61%	62%	70%	76%	87%	86%
Vsi dohodki bi morali biti enaki.	5%	6%	6%	6%	4%	5%
Ne vem, b. o. (brez odgovora).	5%	8%	8%	5%	3%	5%

Vir: SJM, 2013.

V Tabeli 5 je zanimiva skoraj štiridesetletna primerjava odgovorov na vprašanje o egalitarnosti. Od leta 1975 do leta 2013 se javno mnenje v Sloveniji večinsko zavzema za zmanjšanje razlik v osebnih dohodkih.

Graf 1: DELEŽ RESPONDENTOV, KI MENIJO, DA SO SEDANJE RAZLIKE V OSEBNIH DOHODKIH V SLOVENIJI PRIMERNE.

Vir: SJM 2013.

V sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja, torej v času socializma, se je 61% anketiranih zavzemalo, da naj se razlike zmanjšajo. V letu 2013 pa se kar 86% anketiranih zavzema za zmanjšanje razlik v osebnih dohodkih. Anketirani torej plebiscitarno podpirajo umirjene socialne razlike in podpora je tako močna, da jo lahko razumemo kot pomembno komponento socialne identitete slovenskih državljanek in državljanov, kar očitno močno določa tudi slovensko nacionalno identiteto. Težnja po egalitarnosti je torej pomembna komponenta slovenskega značaja.

Odnos do »velikih zgodb« oz. kaj so gradniki socialne identitete v Sloveniji

Oglejmo si še odnos do velikih tem nacionalne in socialne identitete. Izbrali in primerjali smo vrednotenje štirih pojmov, ki so po našem mnenju kar centralni pojmi nacionalne oz. socialne identitete v sodobni Sloveniji; to so: narod, Evropa, socialne razlike in kapitalizem. Primerjamo torej dva pojma (odnos do naroda in Evrope), ki sodita v sodobni repertoar nacionalne identitete v Sloveniji, in dva pojma, ki preverjata socialno identiteto; to sta odnos do kapitalizma kot sistema individualne kompeticije za uspeh in odnos do majhnih socialnih razlik kot antipod prevladujočim neoliberalnim kapitalskim razmerjem. Zanima nas torej, kakšen odnos gojijo anketiranci do teh »velikih zgodb«, ki naj bi bile najpomembnejše za sodobni slovenski identitetni diskurz.

Tabela 6: KAKŠEN ODNOS IMAJO ANKETIRANI DO ...

	Leto	Negativen	Niti-niti	Pozitiven	Ne vem, b. o.
Naroda	1994	3,7%	23,7%	64,8%	7,7%
	2003	6,0%	25,2%	67,1%	1,7%
	2013	4,8%	15,8%	76,9%	2,6%
Evrope	1994	2,7%	22,2%	64,7%	10,3%
	2003	8,0%	20,9%	67,6%	3,6%
	2013	11,5%	34,8%	45,9%	7,9%
Majhnih socialnih razlik	1994	8,5%	18,8%	64,4%	8,3%
	2003	10,0%	18,1%	68,2%	3,7%
	2013	2,4%	10,8%	84,5%	2,4%
Kapitalizma	1994	33,4%	50,4%	15,7%	0,6%
	2003	36,6%	37,7%	16,4%	9,4%
	2013	43,6%	35,6%	9,6%	11,2%

Vir: SJM, 2013.

Do obeh pojmov iz repertoarja nacionalne identitete imajo anketirani stabilen pozitiven odnos, bolj pozitiven je do naroda kot do Evrope. Več kot 60% anketiranih v dvajsetletnem časovnem obdobju ima pozitiven odnos do naroda (negativnega ima od tri do štiri odstotke). Do Evrope ima pozitiven odnos tudi nekaj več kot 50% anketiranih, in to konstantno v dvajsetletnem obdobju.

Še enotnejši so si anketirani do drugih dveh pojmov. V odnosu do majhnih socialnih razlik pozitiven odnos v času narašča. Tako ima 64% anketiranih pozitiven odnos v letu 1994. V letu 2013 pa ima pozitiven odnos do majhnih socialnih razlik celo 85% anketiranih. To je zopet zelo plebiscitaren

odnos, ki prav gotovo tudi vsebuje odnos do sodobnih kapitalskih razmerij, ki so zelo vplivale na razslojevanje slovenske družbe. Da je res tako, kaže odnos do kapitalizma, ki je močno negativen in v času narašča. Pozitiven odnos do kapitalizma je imelo v letu 1994 le 15% anketiranih. V letu 2013 pa je odstotek padel pod 10%. Tudi tu ni razlik po osnovnih demografskih karakteristikah, kot so spol, starost in izobrazba.

Sklepi

Na podlagi obravnavanih sklopov vprašanj lahko podamo nekaj splošnih ugotovitev. Prva ugotovitev je, da nacionalna identiteta, kot kažejo primerjalni javnomnenjski podatki v času, ni kaka enolična celota pripadnosti in izključevanj, temveč v sebi raznolika, celo latentno konfliktna struktura navezovanj in razlikovanj. Glede na teoretske predpostavke in empirične podatke predpostavljamo, da je odnos do nacionalne identitete, npr. pozitivni občutek pripadnosti slovenskemu narodu in/ali državi, v Sloveniji pogojen in ne brezpogojen. Na podlagi sprememb javnega mnenja v dvajsetletnem razdobju predpostavljamo, da je odnos do nacionalne identitete tesno povezan z oceno delovanja političnega in ekonomskega sistema, zlasti z ocenami stopnje demokracije, gospodarske uspešnosti, socialne pravičnosti, socialne varnosti in stopnje egalitarnosti. To pomeni, da so anketirani pripravljani braniti realne ali simbolne dosežke slovenstva le tedaj in v tolikšni meri, kolikor ta obramba prispeva k zagotavljanju temeljnih pogojev navedenih družbenih udejanjanj in dosežkov. To kaže, da večina anketiranih in tudi večina slovenske populacije zavrača pretežno emocionalne in nerefektirane predstave o slovenstvu in slovenski državi.

Učinek tranzicij na slovensko nacionalno identiteto je tudi na podlagi analize javnomnenjskih podatkov v dvajsetletnem časovnem obdobju težko določiti, še manj napovedati bodoči razvoj. Slovenija je majhen nacionalni, kulturni in ekonomski prostor, ki je zelo občutljiv na spremembe v svojem okolju in znotraj sebe (Hafner Fink, 2004). Že majhna motnja lahko v neugodnih okoliščinah privede do nevarnih nihanj v slovenskem samoodnosu. Predvsem so nevarne različne regresije, ki jih lahko izzovejo težave tranzicij ali spremembe v mednarodnih razmerjih. Eni od regresij smo bili priče v devetdesetih letih – zaverovanost v nacionalno državo kot uresničenje zgodovinskih naporov slovenskega naroda. Posledica je bilo nacionalno zapiranje, diferenciacija na Slovence in Neslovence, izbris idr.

V pozni moderni, ko postajajo celo velike države ekonomsko in razvojno nefunkcionalne in se na vseh ravneh uveljavlja naddržavno povezovanje ljudi, je lahko tudi zaverovanost v državo kot telos zgodovine in kot porok nacionalne identitete usodna za ohranitev malega naroda, kot je slovenski. Država bi morala biti le eden od nujnih instrumentov

samoohranitve, ne pa telos ali vrhunski izraz nacionalne identitete. V Evropi in svetu se lahko potrdimo le z dosežki univerzalnega dosega, tj. s pomočjo kompetitivnih kulturnih, znanstvenih, ekonomskih in sociopolitičnih rezultatov. V tem kontekstu pa zmagujejo interkulturalnost, nadvacionalne zveze in posredovanje individualnih izkušenj, opažanj in spoznanj vsemu svetu. Sodobna socialna reflektivnost se namreč zastavlja na novi ravni svetovnih povezav in soodvisnosti, ne v ozkih okvirih trdno zamejenih nacionalnih identitet (Agamben, 1993; Beck, 2006; Bauman, 2011).

Vse to terja stalen premislek o sodobnih družbenih pogojih in ukinja sleherno samozaverovanost. Vnaša dvom v doseženo in odpira nove alternative. Tudi nacionalna identiteta potrebuje stalno individualno in kolektivno reflektivnost, če se želi ohraniti zunaj gole tradicije ali formalnih obrazcev izrekanja pripadnosti. Kako naj bomo torej aktualni, ko gre za nacionalno identiteto? Predvsem tako, da je nimamo za usodno, za naravno, temveč za eno od kolektivnih identitet, ki posreduje prenos kulturnih dosežkov iz preteklosti v sedanost in iz sedanosti v prihodnost. Uspešna nacionalna identiteta danes omogoča predvsem obstoj in prodor na sodobni internacionalni trg kolektivnih identitet. Je ena od kolektivnih identitet, ki ponuja širši okvir za identitete posameznikov.

LITERATURA

- Adorno, Theodor W. (ur.), Else Frenkel-Brunswick (ur.), Daniel Levinson (ur.) in Nevitt Sanfordur (ur.) (1950): *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Row.
- Agamben, Giorgio (1993): *The Coming Community*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bauman, Zygmunt (2004): *Identity: Conversations with Benedetto Vecchi*. Cambridge: Polity.
- Bauman, Zygmunt (2006): *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity.
- Bauman, Zygmunt (2011): *Collateral Damage: Social Inequalities in a Global Age*. Cambridge: Polity.
- Beck, Ulrich (2006): *Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (2009): *World at Risk*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich in Edgar Grande (2010): Varieties of second modernity: extra-European and European experiences and perspectives. *British Journal of Sociology* 61, (3): 406–638.
- Bloom, William (1993): *Personal Identity, National Identity and International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Derrida, Jacques (1994): *Izbrani spisi*. Ljubljana: ŠOU.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, Anthony (2007): *Europe In The Global Age*. Cambridge: Polity.
- Greenwood, John D. (1994): *Realism, Identity, and Emotion*. London: Sage.

- Hafner Fink, Mitja (2004): Državljanstvo, (nacionalna) identiteta in odnos do tujcev. Stališča prebivalcev Slovenije v okviru evropske primerjave. V Brina Malnar in Ivan Bernik (ur.), *S Slovenci in Slovenkami na štiri oči*. Ljubljana: FDV. IDV-CJMMK.
- Hall, Stuart (1991): *The Local and the Global: Globalization and Ethnicity*. V A. King (ur.), *Culture, Globalization and the World-System*. London: Macmillan.
- Hall, Stuart (1994): *Die Frage der kulturellen Identität*. V S. Hall (ur.), *Rassismus und kulturelle Identität*. Hamburg: Argument-Verlag.
- Hall, Stuart (ur.) in Paul du Gay (ur.) (1996): *Questions of Cultural Identity*. London: Sage.
- Heelas, Paul (ur.) in Scott Lasch (ur.), Paul Morris (ur.) (1995): *Detraditionalization. Critical Reflections on Autonomy and Identity*. Malden, Oxford: Blackwell.
- Jenkins, Richard (1996): *Social Identity*. London, New York: Routledge.
- Keupp, Heiner (ur.) (1998): *Identitätsarbeit heute*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Taylor, Charles (1992): *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Ule, Mirjana (2000): *Sodobne identitete. V vrtincu diskurzov*. Ljubljana: ZPS.
- Ule, Mirjana (2009): *Socialna psihologija. Analitičen pristop k življenju v družbi*. Ljubljana: Založba FDV.

VIRI

- SJM 2013. Pregled in primerjava rezultatov. Ljubljana. FDV IDV-CJMMK.
- Toš, Niko (ur.) (2004): *Vrednote v prehodu III. Slovensko javno mnenje 1999-2004*. Ljubljana. FDV IDV-CJMMK.
- Toš, Niko (ur.) (2009): *Vrednote v prehodu IV. Slovensko javno mnenje 2004-2009*. Ljubljana. FDV IDV-CJMMK.